

Питання датування заснування та етапів розвитку міста

Незалежні держави, що виникли на пострадянському просторі, зіткнулися з безліччю гострих містознавчих проблем, які мали не лише суто пізнавальний, науковий, але й політичний підтекст. Однією з найгостріших виявилася проблема першовитоків міської традиції і міського літочислення. Усталена практика — датувати заснування міста за першою згадкою у джерелах — багатократно довела свою, так би мовити, небездоганність. Адже між виникненням міста і потраплянням його назви в літописи чи хроніки могли проходити десятиріччя, зрештою, такої згадки могло взагалі не бути. До того ж ступінь збереженості джерел в Україні такий, що до нашого часу не дійшли в оригінальному вигляді навіть літописи, які створювалися у київських монастирях.

За таких умов, здавалося б, і не варто дошукуватися в літописах точної дати утворення того або іншого міста, а орієнтуватися на ті віхи, які з високою достовірністю засвідчують його міський статус, приміром, на дату надання місту магдебурзького права. Але на заваді здоровому глузду часто стає притаманна українській ментальності традиція «задавнення», бодай і штучного, своєї історії. А ще — підтримувана державою практика відзначення міських ювілеїв, яка перетворила «круглі дати» у джерело пристойних фінансових інвестицій. Внаслідок цього місцеві посадові особи відшукують найменшу можливість наблизити ювілей, не зупиняючись інколи перед відвертою міфотворчістю. Оприлюднення у 2001 р. затвердженого Кабміном України списку історичних населених місць на певний час загальмувало величезну кількість звертань у вищі інстанції і наукові установи з приводу перегляду дат заснування міст. Останнім часом усталені дати знов дедалі частіше ставляться під сумнів. Певні підстави для цього є, оскільки список складався фахівцями Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування на основі значною мірою застарілих на той час відомостей «Історії міст і сіл Української РСР» — навіть без серйозних фахових консультацій і обговорень на рівні Інституту історії України НАН України.

Очевидною є необхідність вироблення бодай орієнтовних критеріїв визначення віку міст. Адже різнобій щодо них у довідковій літературі справді вражаючий.

Так сталося, що більш-менш вірогідну картину історії міст України з відповідними датами можна відтворити, лише починаючи з XIV–XV століть — часу надання містам локаційних привілеїв і магдебурзького права. Саме закріплення правового статусу міст у документах ВКЛ та Речі Посполитої дає ті відправні віхи, яких так не вистачає при висвітленні історії міст давньої Русі. Що ж до давньо - руських міст, то тут принципи і критерії виробляються на основі прагматичних підходів і домовленостей. У загальних рисах вони є такими.

1. Сам по собі факт наявності (навіть за умови фіксації в літопису) сталого поселення не є аргументом для визначення віку міста. Поселення вважається містом, якщо має якісь укріплення, оборонні споруди, рови, вали тощо. Уявити давньоруське місто без них в умовах постійних війн і набігів кочівників практично неможливо — воно просто не вижило б. Отже, місто — насамперед фортеця, «бург» у європейському розумінні.

2. Місто — не просто поселення, а центр певної округи, який виконує щодо неї цілком визначені — військові, адміністративні, економічні функції. Не можна вважати містом навіть велике поселення, якщо воно не є господарським комплексом, зайнятим 19 поміж іншим переробкою і споживанням того, що виробляють навколишні села. Та й навряд чи можливо уявити собі таке місто в умовах панування натурального господарства, коли основну масу споживчих цінностей давала земля.

3. Містом визнається лише таке поселення, яке має відмінний від сільського уклад життя. Не йдеться, зрозуміло, про вже відкинуті історичною наукою критерії відмежування міста (як центру ремесла і торгівлі) від села, зайнятого землеробством. Давньоруські міста

довго зберігали напіваграрний характер. Але місто не може існувати без власної системи управління, редистрибутивної і податкової систем, і саме ці системи відрізняють його від більш примітивних сільських.

4. Варто розрізняти поняття «утворення міста» і «заснування міста» з врахуванням різних етапів генези і розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на основі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста — правова категорія, утворення — історична. Зміст останньої може визна - чатися не лише конкретними правовими документами, але сукуп - ністю непрямих свідчень джерел. При цьому мають братися до уваги безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час появи його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше і первісно не входили до складу його території¹⁵.

Список історичних населених місць фіксує дати заснування; за відсутності відповідних правових актів вони можуть бути лише приблизними. Поняття «утворення міста» у контексті становлення давньоруської міської традиції більш прийнятне, бо має в своїй основі процес, а не результат.

«Заснування» не обов'язково передує «утворенню» і навпаки. В ідеалі після виникнення поселення як ядра подальшого міського розвитку починається складний, не завжди лінійний, процес місто - утворення. Але, особливо на пізніших стадіях міського розвитку, часто бувало і так, що на основі вже існуючого поселення з політичних чи інших причин формувалася новий міський організм, і його конституювання відбувалося за допомогою відповідного право - вого акту. У такому разі заснування може розглядатися як початок нового етапу у розвитку міської традиції. Якщо після відповідного правового унормування радикально змінюються архітектурнопланувальне вирішення міського ландшафту і соціальна структура міста, можна говорити про лише опосередкований зв'язок «старого» і «нового» міст.

Коли виникають труднощі з атрибуцією історичного континуїтету (наступності, спадкоємності) у розвитку міст, що мають різні назви, 20 належать до різних культурних типів, варто насамперед намагатися встановити: 1) чи мають обидва міста спільне територіальногеографічне ядро; 2) чи не переривалася міська традиція внаслідок якихось внутрішніх криз, зовнішніх завоювань до такої міри, що нове місто з попереднім не мало безпосереднього зв'язку; 3) чи можна вважати місто-попередник якимсь військовим, адміністративним чи економічним центром щодо своєї округи, здатним започаткувати концентрацію навколо себе людського потенціалу; 4) чи зберегло місто-наступник у своїй історичній пам'яті відчуття спадкоємності. Зрозуміло, що ані універсальних рецептів, ані рекомендацій на всі випадки життя у цій делікатній сфері чекати не доводиться. І ніколи не можна бути до кінця упевненим, що спадкоємність двох міст, виниклих під впливом різних колонізаційних потоків, є історично сформованою, а не «уявленою».

Наслідком усіх цих складностей, які мають першопричиною як брак джерел, так і суб'єктивні підходи різних дослідників, є диво виж - ний різнобій у датуваннях першопочатків міської історії. У порів - няльній таблиці, що становить основний зміст наступного розділу, наведена інформація щодо діапазону — інколи тисячолітнього — у датуваннях, навіть у тих джерелах, які вважаються найбільш авторитетними — в енциклопедіях та довідниках. Читач сам може зіставити дати і створити власне уявлення про підходи.